

מעורבות והתערבות הסובייטים במצרים 1967 — 1972

רס"ן אלכס ויטן*

הבסיס הקדמי ביותר של הסובייטים מול מרכז הים התיכון.

בשדה התעופה קהיר מערב חנו מטוסי TU-16 של הצי הסובייטי ומאוחר יותר חנו שם גם מטוסי AN-12.

בשדה התעופה מרסה מטרוח חנו מטוסי סיור ימיים מדגם Be-12. ב-1970 הובאו במקומם מטוסי Ie-38.

בשדה התעופה של אסואן חנו מטוסי TU-16 נוספים.

עיקר תפקידם של כלי השיט הסובייטים היה להפגין נוכחות. פעילותם לא חרגה מקבלת שירותי נמל שונים. באשר למטוסים, אלה יצאו לטיסות סיור ופטרול ארוכות טווח בים התיכון מעל הצי השישי, כשהם צבועים בסימני היכר של חיל האוויר המצרי להטעיית העוקבים אחריהם. עיקר הגיחות היו עד לתחומי סיציליה. המטוסים נחתו בשדות התעופה במצרים.

בזכרונותיו כותב חסנין הייכל, כי הסובייטים לא הסתפקו בהישגים אלה. הם דרשו שבאלכסנדריה יוקם מוצב פיקוד לצי הים התיכון שלהם; שעל מוצב הפיקוד ועל בתי המלאכה לתיקונים באלכסנדריה ישמרו נחתים סובייטים; שיוקם שיכון למשפחות של אנשי חיל הים הסובייטי במרסה מטרוח ושנחתים סובייטים ישמרו עליו; שלכל יחידת צי סובייטית תישמר הזכות לסור לכל נמל מצרי ללא הודעה מראש; ושיותר למטוסים סובייטים לטוס מעל מצרים ולעשות שימוש בנמלי תעופה מצריים שעות ספורות לאחר מסירת החדעה על כך.

מצרים — תקופת החסות 1967 —

1970

א. שיקום הצבא המצרי. תבוסת הערבים במלחמת ששת הימים הייתה במידה מסוימת גם מפלה צבאית של הסובייטים, שכן הציוד ותורת הלחימה שלהם לא עמדו במבחן מול צבא שציודו ותורת הלחימה שלו היו מערביים. גם

הביקור ארך כחודשיים והסתיים ב-2 בספטמבר.

ב-27 באוקטובר אותה שנה, ככל הנראה בעקבות טיבוע המשחתת "אילת", נשלחו שוב שבעה כלי-שיט סובייטים לפורט סעיד. מטרתו של כוח ימי זה הייתה להרתיע את ישראל מלבצע פעולת גמול נגד העיר או נגד הנמל שלה. בימים 3-10 בדצמבר 1967 ביקרה

במצרים טייסת של עשרה מפציצי TU-16. לקראת סוף אותה שנה הפכה הנוכחות הימית הסובייטית בנמלי פורט סעיד ואלכסנדריה לנוכחות של קבע. העובדה כי בריה"מ החלה לסייע למצרים באמצעות משלוח כוחות צי לנמליה אפשרה להגדיל את מספר אניות המלחמה הסובייטיות השוהות בים התיכון ולהאריך את משך שהותן באיזור. בינואר 1968 האריכה מצרים את אישורי שהייתן של אניות הצי הסובייטי בנמלי מצרים, ובאפריל אותה שנה אושרר הסכם לחמש שנים שקבע, כי אניות צי סובייטיות יקנו משירותי נמל, כולל שירותי תחזוקה ושיפוצים בנמלי מצרים. אותו חודש הגיעה למצרים טייסת נוספת של מטוסי TU-16, שהייתה חלק מכוחות האוויר של הצי הסובייטי. הפעם היא אמורה הייתה להישאר במצרים דרך קבע כחלק מכוחות הצי הסובייטיים. סדר הכוחות והיערכות כלי השיט והמטוסים הסובייטיים היו בראשית שנת 1968 כלהלן:

בפורט סעיד עגנו דרך קבע שניים או שלושה כלי-שיט אמפיביים וכן כלי העזר שלהם ומשחתת ליווי אחת.

באלכסנדריה, הנמל הגדול והעיקרי של מצרים, עגנו כלי-שיט סובייטים נוספים וכן הובאה לשם סדנה צפה. במקביל, נבנו מספנות שיועדו למלא גם את צורכי הסובייטים. עבודות הבנייה בוצעו בפקוד טכנאים סובייטים.

במרסה מטרוח נבנו מים עמוק ומתקנים שונים לאורך החוף. גם אלה נועדו לשימושם של הסובייטים. זה היה

כנונת המאמר לסקור באופן כרוני לוגי את המעורבות הסובייטית במצרים בשנים 1967 — 1972. השנים שחלפו מאז גרש סאדאת את היוע"צים הסובייטים ממצרים (ובכך הוא שם בעצם קץ למעורבות הסובייטית במצרים) מאפשרות לנו לבחון את הסוגיה מתוך פרספקטיווה הסטורית.

נוהגים להבחין בין תקופת המעורבות הצבאית הסובייטית (1967 — 1969), שבה השקיעו הסובייטים מאמצים גדולים כדי לשקם את צבא מצרים, לבין תקופת ההתערבות הצבאית הסובייטית (1970 — 1972), שבה נטלו חיילים סובייטים חלק פעיל בלחימה נגד צה"ל. ראוי לציין, כי תולדות היחסים הצבאיים בין בריה"מ למצרים בשנים 1967 — 1972 אינן פרשייה ייחודית, וכי אפשר ללמוד מהן על דפוסי המעורבות הסובייטית במדינות אחרות במזה"ת.

הצי הסובייטי בים התיכון

למרות שאניות מלחמה סובייטיות שייטו במימי הים התיכון משנת 1958 ואילך, לא הצליחה בריה"מ להשיג שירותי נמל עבור אניותיה אלא בעקבות מלחמת ששת הימים. נסיונות שעשתה בריה"מ לפני 1967 להשיג שירותי נמל באלבניה ובמצרים לא עלו יפה¹. תבוסתה של מצרים במלחמת ששת הימים הייתה כה קשה, עד כי תלותה בבריה"מ הפכה להיות כמעט מוחלטת. בריה"מ ניגשה במרץ רב לשקם את צבא מצרים בעקבות מפלתו, ותמורת זאת היא דרשה שירותי נמל לאניותיה המשייטות בים התיכון. ואכן, חודש לאחר המלחמה נכנסה שייטת סובייטית לנמלי אלכסנדריה ופורט סעיד. כניסתה הוצגה כמחווה של סיוע סובייטי למצרים.

* תלמיד לתואר שני בחוג ליחסים בין-לאומיים באוניברסיטת תל-אביב.

מצרים — תקופת הקולוניזציה: 1970 — 1972

א. הדיון בקרמלין. על מלחמת ההתשה שבה פתח נאצר באמצע שנת 1969, הגיב צה"ל במכות מכאיבות: פשיטות והפצצות על מטרות בעומק מצרים. במהלך פעולות אלה נפגעו אלפי חיילים מצרים ונגרם הרס רב בעיקר למתקנים צבאיים, אך גם למתקנים אזרחיים כגון בתי הזיקוק בסואץ וערי התעלה. לשיאה הגיעה הפעילות הישראלית בספטמבר 1969 בפשיטה המשוריינת. משך יום שלם עשה צה"ל בשטח מצרים כבתוך שלו וגרם לזעזוע קשה בקרב הצמרת הצבאית והפוליטית של מצרים. בעקבות אותה פשיטה הגיע נאצר להערכות קודרות ביותר באשר לכושר ההגנה של ארצו והחליט לדרוש מהסובייטים שיטלו חלק פעיל יותר בהגנה על מצרים. לצורך זה הוא יצא למוסקווה. בקשתו של נאצר העמידה את הסובייטים לכאורה בפני דילמה: האם לנהוג כמעצמת-על אחראית הנמנעת מצעדים העלולים להביא לידי עימות עולמי, או האם להעדיף את האינטרסים שלה בעולם הערבי. יש חוקרים הטוענים, כי דילמה זו לא הייתה אלא למראית עין בלבד, שכן כבר בסוף שנת 1968 החליטו הסובייטים, שעליהם להעמיק את מעורבותם במצרים, וזה רק המתינו שמצרים תזמין אותם לעשות כן. יש הטוענים, כי הסובייטים תמרו את נאצר למצב שבו היה עליו לבקש מהם, שיגבירו את מעורבותם הצבאית.⁶

לעומת דעות אלה, שלפיהן העמקת המעורבות הסובייטית נבעה מיוזמתה של בריה"מ, יש דעות, כי המצרים הביאו להתפתחות זו.⁷ את הסתירה בין הדעות השונות ניתן ליישב באמצעות הטענה, שהסובייטים אכן החליטו כבר בסוף 1968 להעמיק את מעורבותם במצרים, אך שאפו, שהמצרים יבקשו מהם לעשות כן כדי שלא יוצגו בעולם כמעצמה אימפריאליסטית. סביר אפוא להניח, כי "ההתלבטויות" בקרמלין בעקבות בקשתו של נאצר, שהסובייטים יהיו מעורבים יותר בהגנה על מצרים היו הצגה שנועדה להרשים את המצרים.⁸ בסופו של דבר, לאחר "התלבטויות" בצמרת הקרמלין, הודיעו מנהיגי בריה"מ לנאצר שבריה"מ מוכנה לתכנן ולארגן את מערכת ההגנה נ"מ סביב אתרים רגישים במצרים ואף לתפעל חלקים ממנה. מיד לאחר שנאצר שב למצרים, החלו להופיע מאמרים בעיתונות הסובייטית שבהם נאמר, כי מצרים לא תישאר לבדה במאבקה

אחרים ששוויים הכולל נאמד ב-2.5 מיליארד דולארים. לדברי "דן שפיגל" הגרמני, סיפקה בריה"מ בין השאר גם תותחים נ"מ, טילים קרקע-קרקע, תר תחים נגד טנקים, טילים ונגד מ"שים.

ב. נוכחות צבאית סובייטית במצרים עד 1970. נסיון מלחמת ששת הימים הוכיח, כי אין בצבא גדול המצויד בנשק חדיש כדי להביא ניצחון במלחמה. הסובייטים הבינו, כי אין די בשיקום ציודו של צבא מצרים ונטלו על עצמם לשפר את רמתו של הצבא באמצעות יועצים. חשיבות מרובה ייחסו הסובייטים לאימונים ולהפעלת אמצעי הלחימה המורכבים בצורה מיומנת, ולצורך זה הם שלחו למצרים מספר רב של מומחים, יועצים, מדריכים, מהנדסים וטכנאים שהוצבו עד לרמות הנמוכות של הצבא המצרי. היועצים הסובייטים סייעו למצרים לקלוט את הנשק החדיש ולתחזקו והדריכו את המפקדים המצרים בכל תחומי עבודתם. כדי לשפר את הכושר הקרבי של החיילים המצרים תבעו היועצים הסובייטים להרבות באימונים. הוצב יועץ ליד כל מפקד חטיבה, ומספרם הכולל הגיע בשלב הראשון לכ-1,500. מאוחר יותר הוצב יועץ סובייטי ליד כל מפקד גדוד. היועצים הסובייטים השתדלו לאמן עוצבות שלמות במקום להסתפק באימונם של צוותים בלבד, והקדישו תשומת לב מיוחדת למוראל של היחידות שהדריכו. ניטלו זכויות היתר של הקצונה המצרית, והקצינים על יועציהם נצטוו להיות יותר במחיצת פקודיהם בשדה ולקצץ בבילויים.

לסובייטים הותר להתערב במינויים ובהעלאות בדרגה של קצינים מצרים. ידועים מקרים שבהם דרשו הסובייטים להדיח קצינים שבאו ממשפחות "מעמדיות" או "פיאודליות" ואשר עיניו, לדברי הסובייטים, את המשטר. במקומם המליצו לקדם קצינים שלמדו בבריה"מ וקיבלו שם הכשרה צבאית ואינדוקטרינציה פוליטית.

בהדרגה השתנה תפקיד הסובייטים: בעוד שבתחילה הם רק ייעצו, הרי שבמרצת הזמן גדלו סמכויותיהם, אם בניהול מערכת האימונים והתרגילים ביחידות, ואם בהכוונת כל סוגי הפעולות של היחידות המצריות, לרבות הפעולות המבצעיות. קצינים מצרים נהגו בתחילה להתלונן על כך, אך במשך הזמן השלימו עם המצב החדש, מה עוד שמעתה שוב לא היו האחראים הבלעדיים לכשלונות.

מבחינה מדינית הונחתה על הסובייטים מהלומה קשה, והתעוררה הסכנה, שיידידותיה בעולם כולו יראו בה משענת קנה רצוף, שאינה רוצה — או חמור מכך — אינה מסוגלת לעמוד לימין בעלות בריתה. על הסובייטים היה לפעול במהירות כדי להציל את יוקרתם בעולם הערבי. ב-20 ביוני 1967 הגיעו הנשיא, סגן שר החוץ והרמטכ"ל של בריה"מ לביקור במצרים, ועם הגעתם הכריזו, כי באו לא רק כדי לשוחח, כי אם גם כדי להפגין מעשים.² המצרים, ובראשם נאצר, ביקשו מהסובייטים יועצים ומדריכים צבאיים שיוצבו בכל הזרועות של הצבא המצרי — עד לרמות הנמוכות. כן בקשו שאנשי צבא סובייטים יטלו את הפיקוד על ההגנה נ"מ של מצרים ועל חיל האוויר המצרי. הנשיא פודגורני סירב להיענות לבקשות אלה, אך הבטיח סיוע לשיקום הצבא המצרי. מיד עם שובו של פודגורני למוסקווה החלה בריה"מ לשלוח למצרים נשק באמצעות רכבת אווירית ובאניות. ב-26 ביוני 1967 הגיעו למצרים ראשוני המומחים הסובייטים.³ עד סוף יוני 1967 הגיעו למצרים כ-150 מטוסי קרב מיג-21 וסוחוי-7. על הגעתם של המטוסים פיקח רמטכ"ל בריה"מ, שנשאר במצרים כדי לטפל בכל הנושאים הקשורים לשיקומו של צבא מצרים. ב-10 ביולי הגיעו 11 יחידות צי סובייטיות לנמלי פורט סעיד ואלכסנדריה לביקור, שתואר כיידידותי ושאמור היה להימשך שבוע ימים בלבד. אך מאוחר יותר הוזמנו יחידות אלה להאריך את שהותן.⁴

אותו חודש חזר הרמטכ"ל זאכארוב למוסקווה והגיש למיניסטרוני ההגנה תיאור ממקור ראשון על מהלך המלחמה ועל צרכי הרכש של המצרים. אחר כך חזר למצרים ותבע מהמצרים לקבל עוד יועצים צבאיים ולא, איים, לא ניתן יהיה לשקם את צבא מצרים במהירות המרבית. במחצית חודש יולי, לאחר קבלת משלוחי הנשק הראשונים, נסע הרמטכ"ל המצרי, ריאד, למוסקווה כדי לדון בפרטים הקשורים להספקת נשק חדיש למצרים, אולם הסובייטים הסכימו לספק למצרים רק נשק מסוגים שהיו לה לפני המלחמה. הסובייטים רצו להקנות למצרים כושר הגנה; לא היה להם כל עניין להעניק למצרים כושר התקפי. המצרים הבינו, ככל הנראה, כי היה גבול לנכונותה של בריה"מ לסייע להם להסתפקו בשיקום צבאם. עד 1969 סופקו למצרים, לדברי ה"נייריורק טיימס", מאות מטוסי מיג-21 וסוחוי-7, מאות טנקים T-54 ו-T-55 ואמצעי לחימה

הנשיאים סאראת ופודוגונוני חותמים על החוזה המצרי-סובייטי, מאי 1970

ולהפקיר את סוללות הטילים שהופעלו על ידי אנשיהם, והחליטו לשגר למצרים גם טייסות קרב משלהם.¹¹ באפריל 1970 הגיעו למצרים טייסי יירוט סובייטיים וכמאה מהם שולבו בתפקידי יירוט מבצעיים במטוסים שסומנו בסימני היכר מצריים. היה זה צעד חסר תקדים, שכן מאז מלחמת העולם השנייה לא השתתפו טייסי קרב סובייטים בפעילות מבצעית מחוץ לבריה"מ. לכן לוותה פעולה זו ב"ריכוך" עיתונאי מתאים. בעיתונים סובייטיים החלו להתפרסם ידיעות, כי ארה"ב מסייעת לצה"ל בכוח אדם ובכלל זה בטייסים.¹² אולם בעוד שעל איש סוללות טילים בצוותים סובייטיים הודיעה בריה"מ לארה"ב, הרי על שיגור טייסות הקרב למצרים היא לא הודיעה לה. גלסמן רואה בכך הוכחה, כי בשלב שבו שלחו הסובייטים את טייסות הקרב, הם שוב לא חששו מפני תגובה אמריקנית. נוסף על טייסות הקרב ששיגרו הסובייטים למצרים, הם שילבו בחיל האוויר המצרי כמאה טייסים סובייטיים, כיועצים וכמדריכים. כמעט בכל טייסת מצרית היה יועץ סובייטי שסייע בהדרכה ובתכנון מבצעי. שיגור טייסות סובייטיות למצרים חייב גם את הצבתם של אנשי צבא סובייטים ביחידות הבקרה ובתחנות המכ"ם, שבלעדיהן לא ניתן לשלוט על

חיילים מצרים וסובייטים. בעוד שערב הפסקת האש הייתה רק סוללת טילים אחת באיזור המשתרע עד 30 ק"מ מערבית לתעלה, הרי זמן קצר לאחר הפסקת האש נמנו שם בין 30 ל-40 סוללות. בראשית נובמבר 1970 נמנו קרוב ל-50 סוללות בתחום של 50 ק"מ מן התעלה כש-20 מתוכן מדגם SA-3 ומאויישות אך ורק על ידי הסובייטים. מן הראוי לעמוד בקצרה על אופן פריסת סוללות הטילים באיזור התעלה: 1. הסובייטים הכינו כ-80 עמדות, אך רק כ-20 - 25 מהן הוצבו טילים נ"מ. כל העמדות נשלטו על ידי מרכז פיקוד אחד. 2. הסובייטים הרבו להציב טילים נ"מ דמה בעמדות והחליפו כל העת בין טילי הדמה לטילים האמיתיים. כמו כן הם נהגו להציב מכ"מים ומוצבי פיקוד דמה ולהחליף בינם לבין המכ"מים והמוצבים האמיתיים. 3. לבסוף יש לציין, שהסובייטים שילבו סוללות SA-2 עם סוללות SA-3. לא ברור אם שיטת פריסה זו היא יישום של תורת הלחימה הסובייטית, או שמא מדובר בשיטה שהסובייטים התאימו במיוחד לתנאי הזירה.¹⁰ ג. קולוניזציה בחיל האוויר. הסובייטים לא היו מוכנים לסמוך על טייסי היירוט המצריים, שהוכיחו אזלת יד,

בתקופות הציונית-אמריקאית. ב. קולוניזציה בהגנה נ"מ. על החשיבות הרבה שייחסו הסובייטים למלאכת שיקומה של מערכת ההגנה נ"מ של מצרים תעיד העובדה, שעל הפעולה כולה פיקד ואסילי אוקוניב, שהיה קודם לכן מפקד ההגנה נ"מ של איזור מוסקוה. ב-15 למרס 1970 הציבו הסובייטים את אתר הטילים הראשון במצרים. הם טרחו שלא להסתיר את פעולותיהם, ככל הנראה כדי להראות שהיערכותם היא הגנתית, ואולי גם כדי להרתיע את ישראל מלתקוף אותם. את מערכות הטילים נ"מ הציבו הסובייטים סביב איזורים שעליהם הם התחייבו להגן. היו אלה איזורים עירוניים ותעשייתיים חשובים וכן חלקה הדרומי של חזית התעלה. הסובייטים הציבו טילים סביב אלכסנדריה וסביב הנמל שלה, ששרת את הצי הסובייטי ושרדכו זרמה האספקה הסובייטית למצרים. בקהיר הם הציבו טילים בקרבת העיר ומסביב לנמל התעופה קהיר-מערב, שהיה ככל הנראה, מרכז הכוחות הסובייטיים במצרים.

כמו כן הציבו הסובייטים טילים באסואן, להגנת הסכר הגבוה, ובקרבת הערים מנצורה ואינשאס. באיזור התעלה היה המצב יותר מסובך, שכן דיין הכריז - בתגובה על הקמת מערכי הטילים בעומק מצרים, ובניסיון למצוא סטטוס-קו עם הסובייטים - כי שטח ברדיוס של 30 - 40 ק"מ ממזרח לתעלה יחשב כשטח פעולה חופשי למטוסי חיל האוויר הישראלי. הייתה זו מעין הודאה, שחיל האוויר הישראלי יימנע מלפעול בעומק מצרים. כותב קיסניגרי: "... טילים SA-3, שאפילו לצפון וייטנם לא הגיעו, הובאו למצרים בלווית 1,500 אנשי צבא סובייטים. הדבר ציין מפנה יחיד במינו במדיניות הסובייטית: עד היום הם מעולם לא סיכנו את כוחותיהם הצבאיים למען ארץ שאינה קומוניסטית. היה ברור לי, שככל שישגדילו הסובייטים את כוחותיהם, כך יפתחו אינטרס חזק יותר להגן עליהם ולהשיג תוצאות מן ההתחייבות שנטלו על עצמם".⁹

מכל מקום, גם הפסקת האש שנכנסה לתוקפה ב-7 באוגוסט בעקבות יוזמת רוג'יס לא הפריעה לסובייטים להמשיך בהצבתם של טילים נ"מ במצרים, גם כשהדבר נגד את הסכם הפסקת האש: בתנועה מהירה קידמו הסובייטים והמצרים את טיליהם לעבר התעלה ויצרו חגורה של טילים קרקע-אוויר ושל תותחים נ"מ. את הסוללות נ"מ הפעילו

המטוסים באוויר. הטייסות הסובייטיות שנשלחו למצרים (ואשר השתייכו לחיל האוויר של ההגנה נ"מ) הוצבו במקומות האלה:

1. בשדה התעופה בני סוניף הוצבו כשלוש טייסות מיג-21 למשימות הגנה ופטרול במרחב שמדרום-מזרח לקהיר, שעל הגנת הנ"מ שלו היו אחראים הסובייטים. סביר להניח שטייסות סובייטיות שהגנו על אותו איזור היו מוצבות בשדה תעופה נוסף.

2. בשדה התעופה גיאנקליס, שליד אלכסנדריה הוצבו כשתי טייסות סובייטיות שנועדו להגן על העיר ועל הנמל שלה, שבו עגנו, כוכור, כלי-שיט סובייטיים.

בסך הכל מנתה הזרוע האווירית של ההגנה נ"מ הסובייטית במצרים כחמש טייסות. כל טייסת כללה כ-12 מטוסים. חמש הטייסות היו מאורגנות בשתי חטיבות אוויריות – האחת הוצבה באיזור בני סוניף והאחרת באיזור גיאנקליס.¹³ הן הגנו על שטחי העורף של מצרים ועל ידי כך אפשרו לחיל האוויר המצרי לתקוף בתעלה.

המגע הראשון בין מטוסים המוטסים בידי טייסים סובייטים לבין מטוסי צה"ל אירע ב-18 באפריל 1970, אך הסתיים ללא קרב. המגע השני אירע ב-25 ביולי ובמהלכו נפגע מטוס ישראלי מטיל אוויר אוויר, אך הצליח לחזור לבסיסו בשלום. רק לאחר שהסתיימה מלחמת ההתשה הסתבר, שהסובייטים קיבלו על עצמם את האחריות המבצעית הכוללת להגנה נ"מ על מרחב תעלת סואץ מאיזור כביש סואץ – קהיר ודרומה. מערכת ההגנה נ"מ שלהם כללה את המרכיבים הבאים:

א. טילי קרקע אוויר SA-3;
ב. כשלוש טייסות יירוט מיג-21;
ג. מערכות מכ"ם ובקרה לשליטה ולהתראה.

מערכת הגנה נ"מ זו הייתה אוטונומית ופעלה בגזרת האחריות שנקבעה לה תוך תיאום – אך בנפרד וללא שיתוף מבצעי – עם מערכת ההגנה נ"מ של מצרים. מערכת ההגנה נ"מ הסובייטית שחררה כוח אדם מצרי להגנה יעילה יותר על איזורים אחרים ולא ימונים.

נכונותם של הסובייטים ליטול חלק פעיל בהגנה על שמייה של מצרים הביאה בסופו של דבר להתנגשות רחבת ממדים עם צה"ל. ב-30 ביולי ניטש קרב אוויר בין מטוסי חיל האוויר הישראלי לבין מטוסי מיג-21 שהוטסו בידי טייסים סובייטים. הופלו ארבעה מטוסי מיג וחמישי ניוק קשה. מיד לאחר הקרב ביקר מפקד חיל

האוויר הסובייטי – מרשל קוטאכוב – במצרים.¹⁴ נראה שהפלת ארבעת המיגים זעזעה את צמרת הקרמלין ושכנעה אותה כי על כוחות האוויר הסובייטיים המוצבים במצרים להשיג עליונות באוויר בכל מחיר כדי להציל את יוקרתו של חיל האוויר הסובייטי. ואכן בעקבות הפלת מטוסיה ב-30 ביולי שיגרה בריה"מ למצרים טייסת מטוסי "פוקסבט" (מיג-25) למטרות סיור וצילום, וכדי ליטול מישאל את עליונותה באוויר היא הציבה במצרים טילי קרקע-אוויר חדישים מסוג SA-4 ומערכות אלקטרוניות נוספות. טייסת ה"פוקסבט", שכללה ארבעה מטוסי סיור, הוצבה בשדה קהיר-מערב. המטוסים ערכו טיסות ניסוי במדבר המערבי ותרגלו שיתוף פעולה עם מטוסי מיג-21 ומדי פעם ביצעו טיסות ביון בגובה רב ובמהירות רבה מעל שטחה של ישראל. לחיל האוויר הישראלי לא הייתה כל אפשרות ליירט את מטוסי ה"פוקסבט". בדיעבד הסתבר, שבריה"מ ביצעה את טיסות הסיור ל-מטרותיה בלבד וסירבה להפעיל את מטר סי ה"פוקסבט" על פי דרישות המצרים.

ד. מצרים כמאגר נשק סובייטי. כבר באביב 1970 כלל הצבא המצרי יותר מ-400 מטוסים, כ-250 משגרים לטילי קרקע-אוויר וכ-13 צוללות. צבא מצרים הגיע אפוא למצבתו שמלפני יוני 1967 ובמספר פריטים (בייחוד טילי קרקע-אוויר) אף נהנה מגידול כמותי ניכר. חלק מהציוד ששלחה בריה"מ למצרים היה חדיש ביותר, למשל – תותחים 203 מ"מ ותותחים נ"מ ZSU-23x4.

ערכו של הציוד שרכשה מצרים מתום מלחמת ששת הימים ועד 1970 נאמד ב-4.5 מיליארד דולר. בשנת 1970 לבדה רכשה מצרים ציוד צבאי שערכו כערך הציוד שרכשה בשנים 1967–1969. פרשנים רבים ציינו, כי מצרים הפכה גם ל"מחסן נשק" קרמי של בריה"מ, שממנו נשלחו אמצעי לחימה שונים, כולל מטוסים, למוקדי סכסוך שונים באפריקה ובאסיה. למשל, הנשק, ששלחה בריה"מ לממשלת ניגריה בעת מלחמתה בחבל הפורש ביאפרה, הוצא ממחסנים במצרים. יתר על כן, שדות התעופה קהיר-מערב וקהיר בינלאומי הפכו למרכזי תעבורה אווירית סובייטית. מדי יום נחתו בהם מטוסי תובלה ומטוסי נוסעים סובייטיים שעשו את דרכם לאפריקה וממנה.

ההסלמה – הצבא האדום מול צה"ל

דבריו לפני מפקדים באפריל 1970 אמר

שר הביטחון, משה דיין: "הרוסים הפכו לבעיה המרכזית שלנו, כי עלולים אנו להתגלגל למה שלא התכוונו לו: שנתקוף רוסים ושרוסים יתקפו אותנו. זו מלחמה עם הרוסים, היינו הך באילו ניסוחים יגדירו אותה". גם לפני שחיילים סובייטים נלחמו בפועל בחיילי צה"ל, היו הסובייטים מעורבים במלחמת ההתשה נגד ישראל.

א. האוניות הסובייטיות ששהו דרך קבע בפורט סעיד ובאלכסנדריה הרתינו את ישראל מלפעול נגד נמלים אלה, במיוחד לאחר טיבוע המשחתת "אילת".
ב. בריה"מ השקיעה מאמצים רבים כדי לאסוף מידע מודיעיני על ישראל באמצעות ספינות ביון ובאמצעות ציוד אלקטרוני אחר שהובא למצרים. למצרים לא הייתה גישה לציוד האלקטרוני שהפך עילו הסובייטים.

הדילמה שניצבה בפני ישראל הייתה קשה, וכך ניסח אותה בר-לב: "... מחד גיסא, לא לברוח מכל מקום שבו עמד סובייטי ומאידך גיסא, לא להתגרות בדוב הרוסי. חיפשנו את נקודת האיזון ומצאנו אותה. למשל, כשהם נטלו את האחריות לשמי קהיר הפסקנו את התקיפות בעומק, אך יחד עם זאת, לא התקפלנו כשהתקרבו לתעלה". ואכן בתחילת אפריל 1970 הפסיק חיל האוויר הישראלי את תקיפתו תיו בעומק מצרים. ממשלת ישראל החליטה, כי חיל האוויר לא יתמודד עם ההגנה נ"מ הסובייטית שהייתה ערוכה בעומק שטחה של מצרים (ולכן ניתנה גם הוראה להפסיק את התקיפות בעומק). אך היא אישרה לחיל האוויר להמשיך לפעול ברצועה המשתרעת 20–30 ק"מ מערב בית לתעלה בלי להתחשב בפעילות הסובייטית שם.

לאחר שהמצרים ראו, כי חיל האוויר הישראלי פסק לתקוף בעומק שטחם, הם שאפו לערב את הסובייטים גם בהגנה נ"מ על איזור התעלה כדי למנוע מהמטוסים הישראליים חופש פעולה גם בגזרה זו. כדי להשיג יעד זה הם החריפו את מלחמת ההתשה והביאו להגברת התקיפות של חיל האוויר הישראלי באיזור התעלה. הערכתם הייתה, כי הסובייטים לא יוכלו לשבת בחיבוק ידיים נוכח פעי-לות אינטנסיבית של חיל האוויר הישראלי, גם אם זו תהיה מוגבלת לאיזור התעלה בלבד. הערכה זו נתגלתה כנכונה, והסובייטים סייעו למצרים להקים מערך נ"מ סמוך לתעלה, גם נוכח תקיפות רציפות של חיל האוויר הישראלי. במקביל, החלו טייסים סובייטים לפטרל בקרבת התעלה. אין זה ברור, אם

שיח יועצים: המרשל זכרוב והגנרל פאוזי בדיונים על שיקום צבא מצרים לאחר מלחמת ששת הימים

והודות לו היא ניצלה מתבוסה משפילה נוספת בשלהי מלחמת ההתשה. הבאתה של דיוויזיית הגנה נ"מ סובייטית למצרים שנטלה על עצמה את האחריות להגנה נ"מ על נקודות מפתח במצרים הביאה להפסקת ההפצצות של חיל האוויר הישראלי בעומק שטחה של מצרים. מאוחר יותר נטלו יחידות נ"מ סובייטיות חלק בהגנה על מרחב התעלה והסבו לחיל האוויר הישראלי אבדות. הסיוע שהגישה בריה"מ למצרים בקידום סוללות הטילים לעבר התעלה לאחר כניסתה של הפסקת האש לתוקף אפשר למצרים לטעון, כי מלחמת ההתשה נסתיימה בניצחונם. אולם תמורת הישגים אלה שילמו המצרים מחיר יקר למדי בעצמאות ובכבוד עצמי. ראינו, שיועצים ומדריכים סובייטים פעלו בכל הרמות של צבא מצרים וכי אלה קבעו לא רק את מתכונת האימון נים של היחידות המצריות, אלא התערבו גם בשאלות של קידום קצינים ובתכנונים מבצעיים. למשל, כאשר בעיצומה של מלחמת ההתשה החלו המצרים לתכנן את חציית התעלה, הביעו הסובייטים את התנגדותם לצעד זה, ואף הגבילו את משלוחי הנשק ההתקפי למצרים כדי למנוע את צבא מצרים מלבצע פעולה שאינה לרוחם.¹⁷

התועלת שהפיקו הסובייטים ממעורבותם במצרים גלויה לעין. הם זכו בבסיסי

במהלך מלחמת ההתשה, ובמיוחד לאחריה, התנהל בישראל ויכוח נוקב על הסיבות שדחפו את הסובייטים להעמיק מעורבותם במצרים עד כדי לחימה בפועל נגד חיילי צה"ל. היו שטענו, כי ההפצצות בעומק שטחה של מצרים לא הותירו לסובייטים כל ברירה אחרת, שכן הם לא יכלו לסבול השפלה נוספת של בעלי בריתם. אחרים טענו, כי בריה"מ העמידה את מעורבותה במצרים לא בתגובה לאתגר הישראלי, אלא על פי תכנית שהיא קבעה לעצמה ושמטרתה – להפוך את מצרים לבסיס קדמי שלה.

חווה הידידות

בעקבות מותו של נאצר (ספטמבר 1970) ועליית סאדאת לשלטון מיהרה בריה"מ לחתום עם מצרים על חוזה ידידות. נראה, כי התפתחות זו נבעה מחששה של בריה"מ, שמצרים תזנח את האוריינטציה הפרו-סובייטית שלה ותשאף להדק את קשריה עם המערב. מניעיו של סאדאת לחתום על חוזה הידידות אינם ברורים.

המעורבות הסובייטית במצרים – מאזן

עבור מצרים היה הסיוע שהגישה לה בריה"מ חיוני ביותר. בעזרתו היא שיקמה את צבאה לאחר תבוסת 1967, עד כי יכולה הייתה לפתוח במלחמת ההתשה,

ההנהגה הסובייטית קיבלה החלטה מפורשת לסייע למצרים להגן על שמי התעלה, או שמא נגררו הסובייטים להרחיב את פעילותם מתוקף החלטתם הקודמת למנוע את התמוטטות ההגנה נ"מ של מצרים. בחודשים יוני ויולי 1970 סייעו הסובייטים למצרים לקדם סוללות טילים נ"מ לעבר התעלה בשעות החשכה. טייסי צה"ל הופתעו מדי פעם בגלותם סוללות טילים במקומות בלתי צפויים, וסבלו אבדות.

מיד לאחר שנכנסה לתוקפה הפסקת האש בין ישראל למצרים (בי-7 באוגוסט 1970) סייעו הסובייטים למצרים לקדם את סוללות הטילים עד לקו המים. הייתה זו הפרדה ברורה של הסכם הפסקת האש, שקבע, בין היתר, כי אסור לשני הצדדים לשנות את הסטטוס-קוו הצבאי בתחום של 50 ק"מ משני עברי התעלה. קידומן של סוללות הטילים עד לקו המים יצר איום חמור על עליונותה האווירית של ישראל גם בשטחי סיני הסמוכים לתעלה. נראה כי הסובייטים סייעו למצרים להפר את הסכם הפסקת האש משום שהעריכו, כי ישראל לא תסתכן בחידושם של מעשי האיבה. הם ידעו, שהאמריקנים השקיעו מאמצים רבים כדי להשיג את הסכם הפסקת האש ויראו בהתמוטטותה מכה קשה ליוקרתם. לכן הם לא התקשו להעריך, שהאמריקנים ילחצו על ישראל להבליג נוכח קידום הטילים.¹⁶

השתתפותן של יחידות צבא סובייטיות בלחימה לצד הצבא המצרי נגד צה"ל הייתה אירוע חסר תקדים מאז מלחמת העולם השנייה. מאז אותה מלחמה לא נלחמו יחידות של הצבא האדום מחוץ לגוש הסובייטי. במהלך מלחמת ההתשה איישו חיילים סובייטים סוללות טילי קרקע-אוויר וטייסים סובייטים התמודדו עם חיל האוויר הישראלי וביצעו גיחות צילום מעל שטחה של ישראל.

נראה, כי לאחר שהסובייטים צפו בחוסר מעש כיצד מובסים בעלי בריתם במהלך מלחמת ששת הימים, הם גמרו אומר שלא לאפשר להם להתמוטט פעם נוספת. הם חששו, שתדמיתם כבעל ברית אמין תיפגע, אם גם מלחמת ההתשה תסתיים בניצחון ישראלי מוחץ. מסיבה זו הזדרזו הסובייטים לסייע למצרים להפר את הסכם הפסקת האש. כך יכלו לטעון שמלחמת ההתשה הסתיימה בניצחונה של מצרים. ואכן, לאחר שהפסקת האש נכנסה לתוקפה הופיעו מאמרים בעיתון נות הסובייטית שקבעו, כי עליונותו של צה"ל עורערה, וכי לאורך התעלה נוצר מאזן כוחות חדש.

ההגנה האווירית גם חיל אוויר משלה.
 12. רזאי מוציא מכלל זה פעילות בתימן בדצמבר 1967. Y. Roi, *From Encroachment to Involvement*.
 13. עפ"י המכון ללימודים אסטרטגיים בלונדון מנתה טייסת סובייטית עפ"י התקן כ-12 מטוסים. עפ"י ה"אוויראשן וויק" מהיום 36 מטוסים - היינו 3 טייסות - חטיבה. כלומר היו סה"כ כשתי חטיבות עם סך כולל של כ-60 מטוסים ואולי יותר אם ניקח בחשבון את מטוסי מפקדי החטיבות. לפיכך המספר של 150 מטוסים כפי שמופיע במקומות שונים אינו מדוייק וסביר שהוא כולל את סך כל המטוסים שנמסרו לצה"א המצרי. סביר גם, בהתבסס על נוכחות שתי החטיבות האוויריות ומספר עשרות סוללות הטק"א, שבריה"מ פרסה במצרים דיוויזיה של הגנה אווירית.
 14. יש שקשור ביקור זה לנפילת המטוסים למרות שהמטוסים שייכו לזרוע ההגנה האווירית. יתכן לפיכך שביקורו בא לקראת הצבת מטוסי ה"פוקסבט".
 15. HISS, *The Military Balance*, London 1971, 1970-1967, 1968-1969, 1972-1973.
 16. על עמדת הממשל האמריקני ראה קסינג'ר, *שנותי בבית הלבן*, ו. קואנרט, עשור של החלטות, זומולט ב"מעריב" 18 יוני 1976 ע' 25 וארמורל הלווי ב"מעריב" 22 באוקטובר 1976, ע' 25. אנואר סאדאת, ספור חיי.
 17. D. Glassman, *Arms for the Arabs*, pp. 108-114.
 18. McCWire pp. 33-34, Rubinstein, pp. 191, 200-201.

רק את המומחים ואת היועצים שהגנו על שמי מצרים, ואילו הסובייטים הם שהחליטו להתפנות ממצרים באופן כמעט מוחלט.

סיכום

בריה"מ רואה במזרח התיכון איזור החיוני לאינטרסים הבטחוניים שלה ופועלת בו כדי להגן על אינטרסים אלה. אחד המכשירים החשובים ביותר להשגת השפעה במדינות המזרח התיכון הוא הסיוע הצבאי (על סיוע החוץ מופקדת "הוועדה ליחסי חוץ כלכליים" שהיא גוף ממשלתי עצמאי). פרשת המעורבות הסובייטית במצרים מוכיחה, כי בריה"מ מוכנה להרחיק לכת מעבר למתן סיוע צבאי רגיל ללקוחותיה ברגע שהיא חשה שהאינטרסים החיוניים שלה נתונים בסכנה וברגע שהיא מעריכה כי החרפת צעדיה לא תוביל לעימות מזוין עם ארה"ב.

עבור ישראל יש בתקדים של מלחמת ההתשה לקח מיוחד. התברר, כי יש גבול ליכולת הפעולה שלה מול לקוחות של בריה"מ, וכי עליה להתחשב במה שבריה"מ רואה כאינטרסים החיוניים באגפה הדרומי.

הערות

1. להשלמת הנושא ראה: D. Fairhall, *Russia Looks to the Sea*, London 1971; *Soviet Sea Power*, Georgetown Center for Strategic and International Studies 1969; *Soviet Naval Influence* by McCWire and J. McDonell (ed.), *Naval Power in Soviet Policy* by P. J. Murphy (ed.).
 2. וכן יהודה ואלאך, *תורות צבאיות*, מערכות, 1977.
 3. עפ"י דיון הגיעו עמם 91 קצינים ששהו במצרים חודשים. דיון, *אבנו דרך* ע' 512.
 4. עד אז פעל רק מספר קטן של יועצים ומדריכים במצרים - D. Glassman, *Arms for the Arabs* p. 66 וכן סוכנות AP מ-26 יוני 1967.
 5. *דיון בירות* 11 ביולי 1967, ו"אל גומהוריה" 12 ביולי 1967.
 6. *מערכות* 218-217 ספטמבר 1971. המכון ללימודים אסטרטגיים בלונדון העריכם ב-3000 בשנים 1969-1970.
 7. Rubinstein, *Red Star on The Nile*, p. 105; U. Ra'anani, *Soviet Policy in the Middle East* 1969-1973, *Midstream* 19, 10 December 1973.
 8. זכרונות חסנין הייכל.
 9. על גורמים מבית המשפיעים על תהליכי קבלת החלטות בקרמלין ראה מאמרם של דאלין, דינרשטיין וקונפניו ב"Confino and Shamir" *The U.S.S.R. and The Middle East* (ed.) McCWire pp. 79-84.
 10. קסינג'ר, *שנותי בבית הלבן*.
 11. *Pattern of Soviet - UAR Buildup of Missiles at Suez Emerges*, *Aviation Week* 28 Sep. 1970 p. 24.
 12. עפ"י הדוקטרינה הסובייטית כוללת זרוע

ים ואוויר באגפה הדרומי של נאט"ו, הם זכו ביוקרה הודות לנוכחותם לסייע לבעל ברית והודות להצלחה היחסית של מער-כות הנשק שלהם. (כזכור, הייתה יוקרתו של הנשק הסובייטי בשפל המדרגה לאחר מלחמת ששת הימים.) כמו כן יכלו הסובייטים לנסות את מערכות הנשק שלהם בתנאי קרב ולהקנות לאנשיהם (במיוחד לטייסים ולאנשי ההגנה נ"מ) ניסיון קרבי. המחיר ששילמה בריה"מ עבור מעוררותה במצרים היה בעיקר כלכלי. הסובייטים העריכו, כי לחימתם לצד המצרים לא תביא למשבר ביחסיהם עם ארה"ב, והם צדקו. מאחר שהאינטרס העליון של הסובייטים הוא להימנע מעימות גלוי עם ארה"ב, יש להניח כי לו הם היו נתקלים בעמדה אמריקנית תקיפה יותר, לא הייתה מעורבותם במצרים מגיעה לממדים כה נרחבים.

קץ הנוכחות הסובייטית במצרים

למרות הסיוע הרב שהושיטו הסובייטים למצרים, רחשו רק קצינים מצרים מעטים חיבה ליועצים הסובייטים. אנשי הצבא המצריים לא סבלו את התנשאותם של היועצים הסובייטיים (אלה שהו במצרים כשהם מנותקים כליל מן החברה המצרית) ואת מעורבותם העמוקה בכל רמות הצבא. הקונפליקטים בין הסובייטים למצרים הלכו ותכפו. למשל, כשנדע כי חיל האוויר הישראלי הפיל ארבעה מטוסי מיג שהוטסו בידי טייסים סובייטיים שטף גל שמחה לאיד את חיל האוויר המצרי. טוענים שסאדאת החליט לגרש את היועצים הסובייטים מארצו בשל התערערות היחסים בינם לבין קציני הצבא המצרים, אולם סביר יותר להניח, שהגירוש אירע על רקע סירובם של הסובייטים לתמוך בתכניותיו לפתוח במלחמה בישראל. יש הטוענים, כי גם הסובייטים היו מעוניינים לסיים את מעורבותם העמוקה במצרים וחיכו להזדמנות הנואותה לעשות כן.¹⁸
 ב-18 ביולי 1972 הכריז סאדאת על רצונו, כי בריה"מ תסיים את נוכחותה הצבאית במצרים. הסובייטים הגיבו במהירות רבה. תוך ימים ספורים הם הוציאו ממצרים כ-20,000 אנשי צבא: את דיוויזיית הנ"מ על טייסותיה, את סוללות הטילים ואת יחידות הבקרה שלה, את גף מטוסי ה"פוקסבט" ואת המטוסים של הצי. במצרים נשארו רק כאלף מומחים ויועצים סובייטים, סוללות נ"מ מיושנות יחסית (SA-2 ו-SA-3) וכן המשיכו הסובייטים להפגין נוכחות בנמלי מצרים. יש הטוענים, כי סאדאת התכוון להוציא